

TATTAY SZILÁRD*

NINCS IGAZSÁG?

– NORMALOGIKAI APORIÁK**

Jelen tanulmány célja annak a közkeletű tételnek, ha nem is a megcáfolása, de legalábbis minél több lehetséges irányból való körbejárása és megkérdőjelezése, mely szerint a normák, önmagában abból a tényből fakadóan, hogy normák, nem rendelkezhetnek igazságértékkel, vagyis sem igazak, sem hamisak nem lehetnek. Az írás Georges Kalinowskinak a fenti többségi nézettel szemben felhozott érveit igyekszik rekonstruálni, a normalogika többi klasszikusa, közöttük elsősorban a 'deontikus logika' atyjának tekintett Georg Henrik von Wright álláspontjával „szembesíteni”, illetve a mai teoretikusok nézeteivel összevetve mérlegre tenni. A tanulmány öt alapvető kérdést különít el, melyeket azután a kifejtés során külön-külön vizsgál meg, törekedve ugyanakkor arra, hogy rámutasson a közöttük esetlegesen fennálló logikai összefüggésekre. E kérdések a következők: (1) Lehetséges-e a normalogika? (2) Lehetnek-e a normák igazak és hamisak? (3) Mi a norma? (4) Kognitívizmus vagy non-kognitívizmus? (5) Naturalizmus vagy non-naturalizmus?

E tanulmány célja annak a közkeletű tételnek, ha nem is a megcáfolása, de legalábbis minél több lehetséges irányból való körbejárása és megkérdőjelezése, mely szerint a normák, önmagában abból a tényből fakadóan, hogy normák, nem rendelkezhetnek igazságértékkel, vagyis sem igazak, sem hamisak nem lehetnek.

A logikusok és a jogfilozófusok túlnyomó többsége analitikus igazságnak tekinti a normák igazságértékkel való felruházhatóságát tagadó fenti tételt. Ennek illusztrálására a jogi logika két magyar klasszikusának idevonatkozó megállapításait idézem.

Mint Szabó Miklós írja:

„A jogi gondolkodásban (de a logikaiban is) közhely, hogy a normák, mint tételezett előírások, nem láthatók el igazságértékkel, hanem ehelyett a normák érvényességéről és érvénytelenségéről beszélhetünk. [...] Egy normatív ítélet nem lehet igaz vagy hamis, csupán érvényes vagy érvénytelen, azaz vagy előír jogként vagy kötelességként bizonyos cselekvést valaki számára, vagy nem. [...] A norma tehát tudati

* PhD, tudományos munkatárs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4; egyetemi docens, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar, 1088 Budapest, Szentkirályi utca 28–30.

E-mail: tattay.szilard@tk.mta.hu.

** Jelen írás a Prof. Dr. Szabó Miklós 65. születésnapja alkalmából kiadott ünnepi kötetben megjelent tanulmányom továbbfejlesztett változata. Vö. TATTAY Szilárd: „Lehet-e a normáknak igazságértéke?” in HEGYI Szabolcs – VINNAI Edina – ZÓDI Zsolt (szerk.): *Orbis iuris. Ünnepi tanulmánykötet Szabó Miklós 65. születésnapjára* (Miskolc: Bibo 2016) 117–144.

képződmény, amely lehet igazságos vagy igazságtalan, ésszerű vagy ésszerűtlen, érvényes vagy érvénytelen – de nem lehet igaz vagy hamis.”¹

Solt Kornélnál pedig ezt olvashatjuk:

„Az Arisztotelészen alapuló klasszikus kétértékű logikában [...] egy állítás – *per definitionem* – az a mondat, ami vagy igaz vagy hamis. [...] A normák viszont (hasonlatosan a közönséges parancsokhoz) nem igazak és nem hamisak. Egy norma (pl. egy jogi norma) vagy érvényes, vagy érvénytelen, vagy kötelez, vagy nem kötelez – de sem nem igaz, sem nem hamis.”²

Van azonban legalább egy igen fontos kivétel e szabály alól, a jogfilozófia és a normalogika területén egyaránt jelentőset alkotó Georges Kalinowski, aki egész életművében következetesen kitartott azon elméleti meggyőződése mellett, hogy a normáknak is lehet igazságértéke. Kalinowski ezt az elméleti nézetét a normalogikáról írt általános munkáiban, így különösen *Introduction à la logique juridique* című művében is viszonylag részletesen kifejtette, ám a kérdésről adott legátfogóbb és leginkább mélyreható elemzése *Le problème de la vérité en morale et en droit* című, kifejezetten e témának szentelt monográfiájában olvasható.³

Írásomban az igenlő válasz melletti érveit igyekszem rekonstruálni, a normalogika többi klasszikusa, közöttük elsősorban a ‘deontikus logika’ atyjának tekintett Georg Henrik von Wright álláspontjával „szembesíteni”,⁴ illetve a mai teoretikusok nézeteivel összevetve mérlegre tenni.

Az alábbiakban öt alapvető kérdést különítek el, melyeket azután a kifejtés során külön-külön fogok megvizsgálni, törekedve ugyanakkor arra, hogy rámutassak a közöttük esetlegesen fennálló logikai összefüggésekre. E kérdések vizsgálata révén igyekszem majd Kalinowski álláspontját ismertetni, s a többi logikus és jogfilozófus elméleti pozíciójához képest elhelyezni: (1) Lehetséges-e a normalogika?

1 SZABÓ Miklós: *Logica magna. Utazások a logika birodalmában* (Miskolc: Biber 2014) 110, 112. Lásd hasonlóképpen SZABÓ Miklós: *Trivium. Grammatika, logika, retorika joghallgatók számára* (Miskolc: Biber 2001) 163, 165.

2 SOLT Kornél: *Jogi logika. A jog, a nyelv és a valóság II.* (Budapest: MTA ÁJTI – Seneca 1996) 287.

3 Georges KALINOWSKI: *Introduction à la logique juridique. Éléments de sémiotique juridique, logique des normes et logique juridique* (Paris: LGDJ 1965); uő.: *Le problème de la vérité en morale et en droit* (Lyon: Vitte 1967).

4 Von Wright kiemelését – munkásságának a deontikus logika fejlődése szempontjából meghatározó és úttörő jellege mellett – az is indokolja, hogy hosszú pályája során szinte minden, a normák logikai státuszára és elemzésére vonatkozó elméleti pozíciót bejárt, vagy legalábbis megfontolt. Azt is érdemes kiemelni, hogy Kalinowski és von Wright mindig a kölcsönös tisztelet hangján szólt egymás életművéről, elismerve a másik fél elévülhetetlen érdemeit a modern normalogika megalapozásában. Vö. pl. Georges KALINOWSKI: „Les thèmes actuels de la logique déontique. Esquisse de l'état actuel des recherches dans la logique des normes” *Studia Logica* 1965/1. 78–79; Georg Henrik VON WRIGHT: „Problems and Prospects of Deontic Logic – A Survey” in Evandro AGAZZI (szerk.): *Modern Logic – A Survey: Philosophical, Historical and Mathematical Aspects of Modern Logic and its Applications* (Dordrecht: Reidel 1981) 401.

(2) Lehetnek-e a normák igazak és hamisak? (3) Mi a norma? (4) Kognitivizmus vagy non-kognitivizmus? (5) Naturalizmus vagy non-naturalizmus?

1. LEHETSÉGES-E A NORMALOGIKA?

Létezik olyan szkeptikus nézőpont is, amely szerint bármely, a normalogika kidolgozására irányuló kísérlet eleve reménytelen vállalkozás, hiszen ahogy például a magyar jogelméleti irodalomban Varga Csaba fogalmaz, „a normatív szférában egyáltalán nincsen logikai viszony”.⁵ Ezt az eredetileg Jørgen Jørgensentől⁶ és Alf Rosstól⁷ származó nézetet előbb *Allgemeine Theorie der Normen* című posztumusz művében Hans Kelsen, majd a '80-as években némileg zavarba ejtő módon – *post hoc ergo propter hoc?* – von Wright is magáévá tette.⁸ Kelsen ellentmondást nem tűrően jelentette ki: „a logikai elemzés csak állításokra vonatkozhat, amelyek igazak vagy hamisak és igazolhatóak, nem pedig normákra, amelyek sem nem igazak, sem nem hamisak.”⁹ Von Wright pedig arra az álláspontra helyezkedett, hogy a normák között fogalmilag nem állhatnak fenn olyan, igazságon és hamisságon alapuló logikai viszonyok, mint az ellentmondás vagy a következményreláció.¹⁰ A deontikus logika ebből fakadóan nem normalogika, még csak nem is a normaproponíciók elmélete, hanem csupán a racionális normaalkotás feltételeit tanulmányozó diszciplína.¹¹

Úgy vélem, Solt Kornél (sőt, egy későbbi írásában maga von Wright is) joggal nevezi e nézetet „radikálisnak”.¹² Szabó Miklós hasonlóképpen „típushibáról” beszél. Mint hangsúlyozza:

„A »tisztá« jogtudomány jogelmélete által állított csapda, amelybe Kelsen maga is beleesett, a következő: ha a »logika« csak »szigorú« – azaz sztenderd: alethikus,

⁵ VARGA Csaba: „A jogi normaalkalmazás természete. Tudomány- és nyelvfilozófiai megfontolások” [1992] in uő.: *A jog mint folyamat* (Budapest: Osiris 1999) 359.

⁶ Vö. Jørgen JØRGENSEN: „Imperatives and Logic” *Erkenntnis* 1937–38/1. 288–296.

⁷ Vö. Alf ROSS: „Imperatives and Logic” *Theoria* 1941/1. 53–71.

⁸ Ota Weinberger szerint von Wright „pálfordulását” jelentős részben Kelsen szkepszise inspirálta. Lásd Ota WEINBERGER: „The Logic of Norms Founded on Descriptive Language” *Ratio Juris* 1991/3. 300–301. Ez természetesen nehezen bizonyítható – ám valószínűleg igaz.

⁹ Hans KELSEN: *Allgemeine Theorie der Normen* (Wien: Manzsche 1979) 153.

¹⁰ Lásd Georg Henrik VON WRIGHT: „Bedingungsnormen – ein Prüfstein für die Normenlogik” in Werner KRAWIETZ [et al.] (szerk.): *Theorie der Normen. Festgabe für Ota Weinberger zum 65. Geburtstag* (Berlin: Duncker und Humblot 1984) 449; uő.: „A Pilgrim’s Progress” [1985] in uő.: *The Tree of Knowledge and Other Essays* (Leiden: Brill 1993) 109; uő.: „Is and Ought” in Marinus C. DOESER – John N. KRAY (szerk.): *Facts and Values: Philosophical Reflections from Western and Non-Western Perspectives* (Dordrecht: Martinus Nijhoff 1986) 44.

¹¹ VON WRIGHT 1993 (10. l.) 111.

¹² Lásd SOLT (2. l.) 340–341, valamint Georg Henrik VON WRIGHT: „Létezik-e normalogika?” [1991] [ford. SZABÓ Miklós] in Bódi Máttyás – Szabó Miklós (szerk.): *Logikai olvasókönyv joghallgatók számára* (Miskolc: Bibor 2019) 133.

kétértékű, formális – logika lehet, s ha ez inkompatibilis a joggal, akkor egyáltalán a logikát kell inkompatibilisnek nyilvánítani.”¹³

Amint arra Jorge Rodríguez találóan rámutat, a Jørgensentől eredeztethető szkepszis lényegében két „preanalitikus intuíción” alapul: (1) Természetesnek *tűnik* azt gondolni, hogy a normák nem rendelkezhetnek igazságértékkel. (2) A logikát hagyományosan az igazság és hamisság fogalmával *szokás* társítani.

A normallogika elméleti megalapozása kizárólag e két preanalitikus meggyőződés (legalább) egyikének cáfolata révén lehetséges.¹⁴ Kalinowski, mint látni fogjuk, mindkét előfeltevést elutasítja,¹⁵ a normallogikusok körében általánosan elfogadott megoldás azonban ennél jóval mérsékeltebb: csak a logika normákra való kiterjeszhetőségét kizáró második tételt veti el. Von Wright sokat idézett, eredetileg *Logical Studies* című, 1957-ben megjelent tanulmánykötetének előszavában tett megállapítása szerint például „a normák és az értékelések, bár az igazság világától távol helyezkednek el, mégis a logikai törvények hatálya alá tartoznak. Ez azt bizonyítja, hogy a logika hatóköre, úgymond, tágabb, mint az igazságé”.¹⁶ Carlos Alchourrón és Antonio Martino szintén amellett érvelnek a deontikus logikát védelmező cikkükben (melynek már a címe is sokatmondó: „Logika igazság nélkül”), hogy a logikát az igazság szférájára korlátozó felfogás nem több filozófiai előítéletnél¹⁷ – Ota Weinberger ennél is kategorikusabb szóhasználata szerint „félrevezető és steril előfeltevésnél”.¹⁸ E „deskriptív előítélettel” szemben Kalinowski már a '60-as években azt a könnyű ellenvetést tudta tenni, hogy például az 'interrogatív logika' létezése önmagában azt igazolja, hogy vannak olyan, az igazságértéket nélkülöző nyelvi kifejezések, amelyek szabatos logikai elemzés tárgyává tehetőek. Sőt, még tovább ment, amellett kardoskodva, hogy bármi, ami formális jellemzői alapján – ténylegesen vagy potenciálisan – logikai kutatás tárgyát képezi, 'logikai ítéletnek' (*proposition logique*) nevezhető, *függetlenül* attól, hogy rendelkezik-e igazságértékkel vagy sem.¹⁹ Ebből pedig szerinte az következik, hogy a normák igazságának kérdése nem azért fontos, mert ez alapozná meg a normallogika létjogosultságát; az akkor is fennállna, ha a normatív ítéletek nem bizonyulnának igaznak vagy hamisnak.²⁰

¹³ Szabó Miklós: „Hans Kelsen »normallogikája«” in Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Hans Kelsen jogtudománya. Tanulmányok Hans Kelsenről* (Budapest: Gondolat – MTA JTI – ELTE ÁJT 2007) 228.

¹⁴ Jorge L. RODRÍGUEZ: „Norms, Truth and Legal Statements” in Jordi FERRER BELTRÁN – José Juan MORESO – Diego M. PAPAYANNIS (szerk.): *Neutrality and Theory of Law* (Dordrecht: Springer 2013) 140–141.

¹⁵ A Jørgensen-dilemmát ennek alapján álproblémának minősíti. Lásd Georges [Jerzy] KALINOWSKI: „La norme, l'action et la théorie des propositions normatives (Réponse à M. Ota Weinberger)” *Studia logica* 1963/1. 104, 105.

¹⁶ Georg Henrik VON WRIGHT: *Logical Studies* (London: Routledge and Kegan Paul 1957) VII.

¹⁷ Carlos E. ALCHOURRÓN – Antonio A. MARTINO: „Logic Without Truth” *Ratio Juris* 1990/1. 48–51.

¹⁸ Ota WEINBERGER: „»Is« and »Ought« Reconsidered: Comment on G. H. von Wright's Lecture »Is and Ought«” *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie* 1984/4. 471.

¹⁹ KALINOWSKI 1967 (3. lj.) 162. Lásd hasonlóképpen Georges KALINOWSKI: *La logique des normes* (Paris: Presses Universitaires de France 1972) 22–23.

²⁰ KALINOWSKI 1967 (3. lj.) 163. Lásd ugyanígy Georges KALINOWSKI: „La signification de la logique déontique pour la morale et le droit” [1968] in uő.: *Études de logique déontique I (1953–1969)* (Paris: LGDJ 1972) 172.

Az igazi kérdés így minden jel szerint nem az, hogy lehetséges-e egyáltalán a normalogika, hanem sokkal inkább az, hogy lehetséges-e a „valódi” normalogika, vagy csak olyan deontikus logikáról beszélhetünk, amely normák létezésére vonatkozó igaz vagy hamis kijelentésekkel, ún. ‘deontikus mondatokkal’ (*deontic sentences*) foglalkozik? Von Wright joggal mutat rá *Norm and Action* című klasszikus művében a ‘deontikus mondat’ fogalmában rejlő „szisztematikus kétértelműsége”. Az ilyen mondatokat – hangsúlyozza – hol preskriptív értelemben, ‘normaformulaként’, ti. egy érvényes vagy érvénytelen norma nyelvi megfogalmazásaként használjuk, hol pedig deskriptív módon egy ‘normaproponíció’ fejezünk ki velük, vagyis egy norma létezéséről tudósító igaz vagy hamis kijelentést teszünk általuk.²¹ Ugyanakkor nem oldja fel a deontikus logika mint logikai rendszer ebből fakadó eredendő kétértelműségét. A normalogika szinonimájaként kezelt ‘deontikus logika’²² vajon melyik értelemben tekinthető a ‘deontikus mondatok’ elméletének? – teszi fel a kérdést.

„Jómagam nem tudom, mi a legjobb válasz erre a kérdésre. A deontikus logika »teljesen kidolgozott« rendszere deskriptív módon értelmezett kifejezések elmélete. Az ezen logikát jellemző törvények (elvek, szabályok) mindazonáltal maguknak a *normáknak* a logikai tulajdonságaira vonatkoznak, amelyek aztán a normaproponíciók logikai tulajdonságaiban is tükröződnek. Bizonyos értelemben tehát a preskriptív módon értelmezett *O*- és *P*-kifejezések logikaelmélete képezi a deontikus logika »alapját«. ”²³

Később von Wright egyértelművé tette álláspontját: a deontikus logikának a normaproponíciók, nem pedig a normák elemzésére kell épülnie, mivel a deontikus logika preskriptív felfogása leküzdhetetlen elméleti akadályokba ütközik.²⁴ Vele szemben nemcsak Kalinowski, hanem – mások mellett – Ota Weinberger, Carlos Alchourrón és Eugenio Bulygin is kitarított az „autentikus” normalogika lehetséges volta mellett.²⁵ Olyannyira, hogy Alchourrón esetében ez a normalogika megkettőződésével járt: két párhuzamos logikai rendszert dolgozott ki, egyet a normák és egy másikat a ‘normatív proponíciók’ számára.²⁶ Akárhogy legyen is, egy tisztán normaproponíciókra alapozott logikaelmélettel kapcsolatban számos kérdés és kétely merülhet fel. Az így értelmezett deontikus logika ugyanis – azon túl, hogy tulajdonképpen egy „normák nélküli normalogikát” képez²⁷ – az elfogadott normafofogalomtól füg-

²¹ Georg Henrik VON WRIGHT: *Norm and Action: A Logical Inquiry* (London: Routledge and Kegan Paul 1963) kül. 104–105 és 132.

²² Vö. VON WRIGHT (21. l.) VII, 102, 129 és 130.

²³ VON WRIGHT (21. l.) 133–134. A mű előszavában pedig von Wright a deontikus logikát még minden kétértelműségtől mentesen a normaproponíciók logikájaként határozza meg. Lásd uo. VIII.

²⁴ Lásd pl. VON WRIGHT (4. l.) 405–406.

²⁵ Lásd kül. Ota WEINBERGER: *Rechtslogik. Versuch einer Anwendung moderner Logik auf das juristische Denken* (Wien – New York 1970); Carlos E. ALCHOURRÓN – Eugenio BULYGIN: *Normative Systems* (New York – Wien: Springer 1971).

²⁶ Carlos E. ALCHOURRÓN: „Logic of Norms and Logic of Normative Propositions” *Logique et analyse* 1969/47. 242–268.

²⁷ Lásd Georges KALINOWSKI: „Possibilité et structure de la logique déontique. Réflexions critiques à propos du livre de M. Georg Henrik von Wright” *Archives de philosophie du droit* 1965. 328.

getlenül mindenképpen az igazságrelációk, következésképpen az alethikus logika keretei között marad. Már most, ha von Wright fenntartja, amit állít, ti. hogy a normák logikai tulajdonságai tükröződnek a normapropozíciók logikai jellemzőiben és ennél fogva a deontikus logika rendszerében, akkor egyfelől felmerülhet a kérdés, hogy a célja vajon miért nem egy *sui generis* normalogika megalkotása;²⁸ másfelől joggal vetődhet fel az a kritika, hogy ez az álláspont egy mélyebb normaontológiai megalapozást követelne meg, amitől viszont von Wright láthatóan tartózkodik,²⁹ bevallottan megkerülve a norma természetére és a normaformulához való viszonyára vonatkozó végső filozófiai kérdéseket.³⁰ Ha ellenben – mint tette azt egyik utolsó írásában – feladja ezt a tételt (és egyáltalán a normák közötti logikai kapcsolatok létezésének előfeltevését),³¹ akkor egyrészt a logika hatókörének kiterjesztéséről szóló, fent idézett érv teljesen redundánssá válik,³² másrészt pedig az így felfogott deontikus logika egy alkalmazott kijelentéslogika szintjén reked meg, elveszítve specifikusan normatív jellegét.³³

Ezekre a problémákra még később a (3) kérdés kapcsán visszatérek. Egyelőre próbáljuk meg csak azt meghatározni, milyen viszony áll fenn az (1) és (2) kérdés között. Első látásra úgy tűnik, hogy a normalogika lehetségességének és a normák igazsághoz való viszonyának kérdése közötti összefüggés egyirányú: amennyiben a normák rendelkeznek igazságértékkel, úgy minden bizonnyal létezik normalogika; a normák közötti logikai relációk létezése azonban nem feltétlenül vonja maga után azt, hogy a normák igazak és hamisak is lehetnek.³⁴ Vizsgáljuk meg most közelebbről ez utóbbi kérdést!

2. LEHETNEK-E A NORMÁK IGAZAK ÉS HAMISAK?

Ahogy már korábban is említettük, e kérdést a logikusok és a jogfilozófusok túlnyomó többsége kategorikus „nemmel” válaszolja meg. Ezt Kalinowski is készséggel elismeri,³⁵ és a 20. századi szerzők közül ő is csupán von Wright 1951-ben megjelenő

²⁸ Eugenio BULYGIN: „Norms, Normative Propositions, and Legal Statements” in Guttorm FLØISTAD (szerk.): *Contemporary Philosophy: A New Survey*, III. kötet: *Philosophy of Action* (The Hague: Nijhoff 1982) 129.

²⁹ KALINOWSKI (27. lj.) 326; KALINOWSKI (4. lj.) 79 és 83–84; Ota WEINBERGER: *Alternative Action Theory, Simultaneously a Critique of Georg Henrik von Wright's Practical Philosophy* (Dordrecht: Kluwer 1998) 1.

³⁰ Lásd pl. von WRIGHT (21. lj.) 12–13, 94 és 104.

³¹ Vö. Georg Henrik von WRIGHT: „On Norms and Norm-Propositions: A Sketch” in Werner KRAWIETZ [et al.] (szerk.): *The Reasonable as Rational? On Legal Argumentation and Justification: Festschrift for Aulis Aarnio* (Berlin: Duncker und Humblot 2000) 173–178.

³² WEINBERGER (29. lj.) 1–2.

³³ Jorge L. RODRÍGUEZ: „Naturaleza y lógica de las proposiciones normativas. Contribución en homenaje a G. H. Von Wright” *Doxa* 2003/26. 104.

³⁴ Carlos E. ALCHOURRÓN – Eugenio BULYGIN: „The Expressive Conception of Norms” in Risto HILPINEN (szerk.): *New Studies in Deontic Logic: Norms, Actions, and The Foundations of Ethics* (Dordrecht: Reidel 1981) 95.

³⁵ KALINOWSKI (15. lj.) 103.

első klasszikus deontikus logikai tanulmányát, valamint Héctor-Neri Castañedát és Carlos Cossiót tudja magán kívül „felmutatni” az igenlő válasz híveként.³⁶ A *communis opinio* azonban önmagában nem bizonyítja egy filozófiai tétel igazságát – teszi hozzá.³⁷

A nemleges válasz hívei többnyire annyira magától értetődőnek tekintik azt, hogy a normákhoz nem rendelhető igazságérték, hogy sokszor nem is törekszenek részletes érveléssel alátámasztani nézetüket. Akad közöttük olyan is, nevezetesen Arend Soeteman, aki annak ellenére, hogy nem tulajdonít különösebb jelentőséget ennek a szerinte pusztán terminológiai kérdésnek, csak azért dönti el azt ebben az irányban, mert úgy véli: „Az »igaz« predikátum – helyesen, vagy tévesen – azt sugallja, hogy aki egy állítást igaznak fogad el, az (rendszerint) nem felelős annak igazságáért.”³⁸ És vannak olyanok is, mint például Ota Weinberger, aki – mint azt Kalinowski első fontos normalogikai tanulmányára³⁹ reflektálva kifejti – úgy gondolja, hogy noha meggyőző érvek szólnak a nemleges álláspont mellett, azt szigorú logikai értelemben nem lehet bizonyítani, hanem csak módszertani előfeltevésként igazolni.⁴⁰ Másutt pedig azt írja, hogy bármennyire plauzibilis is az ‘igazság’ általánosan elfogadott felfogása szerint az a tézis, hogy a normák nem rendelkeznek igazságértékkel, mindamellettt más igazság-definíciók is lehetségesek, amelyek megengedhetik, hogy a normákat igaznak vagy hamisnak tekintsük.⁴¹

Itt is érdemes kitüntetett figyelmet szentelnünk von Wright elméletének, bemutatva, hogyan változott az idők folyamán az ezzel kapcsolatos felfogása. Mint az fentebb Kalinowski kapcsán már említettem, a deontikus logikát megalapozó 1951-es cikkében a normákat eredetileg von Wright is egyfajta propozícióként fogta fel, amelyek igazak vagy hamisak lehetnek.⁴² A deontikus logikát ennek megfelelően ekkor még a modális logika részének tekintette.⁴³ Ezzel a nézetével azonban később szakított,⁴⁴ és a *Norm and Action*-ben már egészen másképpen ítélte meg a normák és az igazság viszonyát. Egyrészt előrebocsátotta, hogy meg sem kísérel a normák minden fajtájára érvényes általános választ adni, hiszen a válasz a különböző normatípusok szerint eltérő lehet.⁴⁵ Másrészt hangsúlyozta: abban mindenestre bizonyosak lehetünk, hogy a normák egyik fajtáját képező ‘előírások’ (*prescriptions*), ti. a normaalkotó

³⁶ KALINOWSKI (27. l.) 315 és 318; KALINOWSKI 1965 (3. l.) 60 és 134.

³⁷ KALINOWSKI (15. l.) 106.

³⁸ Arend SOETEMAN: *Logic in Law: Remarks on Logic and Rationality in Normative Reasoning, Especially in Law* (Dordrecht: Kluwer 1989) 50.

³⁹ Georges [Jerzy] KALINOWSKI: „Théorie des propositions normatives” *Studia Logica* 1953/1. 147–182.

⁴⁰ Ota WEINBERGER: „Théorie des propositions normatives. Quelques remarques au sujet de l’interprétation normative des systèmes K_1 et K_2 de M. Kalinowski” *Studia Logica* 1960/1. 11.

⁴¹ Ota WEINBERGER: *Law, Institution and Legal Politics: Fundamental Problems of Legal Theory and Social Philosophy* (Dordrecht: Kluwer 1991) 80.

⁴² Lásd Georg Henrik VON WRIGHT: „Deontikus logika” [1951] [ford. SOLT Kornél] in Irving M. COPPI – James A. GOULD (szerk.): *Kortárs-tanulmányok a logikaelmélet kérdéseiről* (Budapest: Gondolat 1985) 537–538.

⁴³ Lásd Georg Henrik VON WRIGHT: *An Essay in Modal Logic* (Amsterdam: North-Holland 1951) 36–41.

⁴⁴ Vö. VON WRIGHT (16. l.) VII.

⁴⁵ VON WRIGHT (21. l.) VIII, 103.

hatalom által a normaalanyok számára adott, annak akaratát kifejező parancsok és engedélyek nem lehetnek igazak vagy hamisak.⁴⁶ Harmadrészt kijelentette, hogy az erkölcsi normákat és elveket aligha lehet egykönnyen az 'előírások' kategóriájába alá sorolni; kitért viszont azok igazsághoz való viszonyának kérdése elől.⁴⁷ Ezt követően hamarosan újra felülvizsgálta álláspontját, és egyre inkább azt – a jogpozitivisták által is vallott – 'non-kognitivist' vagy 'preskriptivist' felfogást tette magáévá, amely a normákat általában az előírásokkal azonosítja, és ebből eredően nem tulajdonít nekik igaz vagy hamis minőséget.⁴⁸ Úgy tűnik, ebben komoly szerepet játszott filozófiai iskolázottsága. Mint arról időskori számvetésében maga beszámol, Von Wright olyan elméleti tradícióban nőtt fel, amely a normákat és értékeket kultúrafüggőnek, szubjektívnak, relatívnak és az igazságértéket nélkülözőnek tekintette – „példaképei és hősei” Axel Hägerström és Hans Kelsen voltak.⁴⁹ Számos jel mutat arra, hogy a '80-as években tulajdonképpen ehhez a gondolkodási hagyományhoz tért vissza.

Mindez alátámasztani látszik Kalinowski azon meggyőződését, miszerint a normák igazsághoz való viszonyának kérdése távolról sem semleges filozófiailag: a normák igazsága lehetőségének módszertani elvek alapján történő kizárása jellegzetesen – logikai vagy jogi – pozitivistá álláspont.⁵⁰ A filozófusok és logikusok közül Hume és neopozitivist örökösai ragaszkodnak hozzá, hogy a normatív ítéleteknek nem lehet igazságértéke,⁵¹ míg a racionalista, különösen az arisztotelianus hagyomány képviselői hajlanak arra, hogy ezen ítéleteknek igazságértéket tulajdonítsanak.⁵² Ugyanígy a jogfilozófusok körében a jogi pozitivisták azt vallják, hogy a normák nem lehetnek igazak vagy hamisak, a természetjogászok szerint ellenben a normák is rendelkezhetnek igazságértékkel.⁵³

A legfőbb módszertani ellenvetés, amely alapján a normák igazságának lehetőségét ki szokták zárni, az 'is' és az 'ought' ('*Sein*' és '*Sollen*') dualizmusának humeiki-kanti tételére épül. Ez a közkeletű filozófiai érv úgy szól, hogy szemben egy igaz vagy hamis állítással, egy norma azért lehet csupán érvényes vagy érvénytelen, mert a 'van' és a 'kell' szférája között áthidalhatatlan szakadék tátong; hacsak nem kívánunk az ún. 'naturalista hibába' (*naturalistic fallacy*) esni, nem lehetséges közöttük az átjárás.

Tegyük most még félre azt a kérdést, hogy a 'lét' és a 'legyen' közötti áthidalhatatlan szakadék – ha csakugyan létezik ilyen – vajon valóban és feltétlenül kizárja-e azt, hogy a normákhoz igazságértéket társítsunk (erre majd az (5) kérdés kapcsán

⁴⁶ VON WRIGHT (21. lj.) VIII, 104, 131.

⁴⁷ VON WRIGHT (21. lj.) 12–13, 99, 104.

⁴⁸ Lásd kül. VON WRIGHT 1986 (10. lj.) 32, 35 és 44.

⁴⁹ Georg Henrik VON WRIGHT: „Deontic Logic: A Personal View” *Ratio Juris* 1999/1. 31.

⁵⁰ David Makinson például ki is mondja, hogy az alapvető probléma számára abban áll: hogyan lehet a deontikus logikát egy pozitivistá normakoncepció alapján, vagyis az igazság fogalma nélkül újjáépíteni. Lásd David MAKINSON: „On a Fundamental Problem of Deontic Logic” in Paul McNAMARA – Henry PRAKKEN (szerk.): *Norms, Logics and Information Systems: New Studies in Deontic Logic and Computer Science* (Amsterdam: IOS 1999) 30.

⁵¹ KALINOWSKI 1967 (3. lj.) I. fejezet; KALINOWSKI 1965 (3. lj.) 73, 134.

⁵² KALINOWSKI 1967 (3. lj.) II. fejezet; KALINOWSKI 1965 (3. lj.) 60.

⁵³ KALINOWSKI 1965 (3. lj.) 60–61.

még részletesen visszatérek). Egyelőre vizsgáljuk csak meg azt, hogy a jelenlegi tudományos közmegegyezés szerint egyértelműen létezik-e még ez a szakadék. Nos, azt mondhatjuk, hogy az utóbbi időkben Hume törvénye már korántsem örvend olyan osztatlan elismerésnek a filozófusok körében, mint egykor. A nyelvfilozófusok közül például John Searle érvelt amellett, hogy a leíró állítások igenis maguk után vonhatnak értékelő állításokat,⁵⁴ erkölcsfilozófiai berkekben pedig Alasdair MacIntyre intézett erőteljes támadást a „van» premisszából nem következhet »kell« konklúzió» elv ellen.⁵⁵

A jogelmélet területén a 'realista' szemlélet fokozatos térnyerése vezetett ezzel párhuzamosan a 'lét' és 'legyen' szférája szigorú elválasztásának – úgy tűnik – egyre határozottabb megkérdőjelezéséhez. Elsősorban Bernard S. Jackson koncepcióját érdemes itt megemlíteni, aki, jóllehet analitikus szempontból nem vonta kétségbe a 'van' és a 'kell' megkülönböztetésének létjogosultságát, a jogi szemiotika nézőpontja felől közelítve a 'narratív koherencia' fogalmában oldotta fel és dekonstruálta 'tény' és 'jog' dichotómiáját.⁵⁶ Elemzése eredményeképpen azt a konklúziót fogalmazta meg, hogy a 'tény' és 'jog' közötti különbségtétel sem nem szükségszerű, sem nem (térben vagy időben) univerzális.⁵⁷

Hasonló következtetésre jutott – szintén a narratív modell jogra való alkalmazása alapján – a 'jog és irodalom' irányzat jeles képviselője, James Boyd White is. Mint írja: „A narratív és erkölcsi cselekvéssel kapcsolatos tapasztalatunk semmiképpen sem támasztja alá Hume és mások elgondolását, miszerint a tény és az érték fellegterülete fogalmi szükségszerűséggel tisztán elkülönül egymástól – »a 'kell' nem származtatható a 'van'-ból«.»⁵⁸

Végül magának a jogi logikának a terrénumán belül Jaap Hage egy 'mérsékelt naturalista' deontikus logikai rendszert javasolt, és Searle 'intézményi tényekről' (*institutional facts*) alkotott elméletére támaszkodva kifejezetten tagadta a 'van' és a 'kell' szférája elválasztásának megalapozottságát.⁵⁹ Szerinte az ún. 'deontikus tények' (*deontic facts*) – kötelezettségek, tiltások és megengedések – ugyanúgy tények, és ugyanolyan mértékben részei a valóságnak, mint a 'nyers tények', azzal a lényeges különbséggel, hogy normákon alapulnak.⁶⁰ Magukat a szabályokat ugyan a 'világ a szóhoz' megfeleltetési irány (*world-to-word direction of fit*) jel-

⁵⁴ Lásd John R. SEARLE: „Hogyan vezethető le a »kell« a »van«-ból?” [1964] [ford. LÓNYAI Mária] in LÓNYAI Mária (szerk.): *Tények és értékek. A modern angolszász etika irodalmából* (Budapest: Gondolat 1981) 564–589.

⁵⁵ Lásd Alasdair MACINTYRE: *Az erény nyomában* [1981] (Budapest: Osiris 1999) 84–88. MacIntyre azt is kétségbe vonta, hogy a Hume-ról elnevezett törvény valóban Hume-tól származik-e. Vö. Alasdair MACINTYRE: „Hume on »Is« and »Ought«” *The Philosophical Review* 1959/4. 451–468.

⁵⁶ Bernard S. JACKSON: *Law, Fact and Narrative Coherence* (Liverpool: Deborah Charles 1988) 98–99, 190.

⁵⁷ JACKSON (56. l.) 90.

⁵⁸ James Boyd WHITE: „Telling Stories in the Law and in Ordinary Life: The *Oresteia* and »Noon Wine«” in uő.: *Heracles' Bow: Essays on the Rhetoric and Poetics of the Law* (Madison: University of Wisconsin Press 1985) 175.

⁵⁹ Jaap HAGE: *Studies in Legal Logic* (Dordrecht: Springer 2005) 185–191. Vö. John R. SEARLE: *The Construction of Social Reality* (New York: Free Press 1995).

⁶⁰ Jaap HAGE: „Moderately Naturalistic Deontic Logic” in McNAMARA–PRAKKEN (50. l.) 57.

lemzi, és ennél fogva nem lehetnek igazak vagy hamisak, a létezésük viszont nyers, nem deontikus tény, s az általuk létrehozott deontikus tényeket kifejező 'deontikus mondatok' ennek megfelelően igazságértékkel rendelkeznek.⁶¹

Úgy vélem, hasonlóképpen értelmezhető von Wright 'is'-'ought' kérdésnek szentelt esszéjében tett egyes megállapításai is:

„Veszélyes iránynak tartom [ti. a természetjogi felfogást], ha a normák »kell«-jét és »lehet«-jét megpróbáljuk a *kontingens tények világából* az időtlen igazságok »nem természeti« birodalmába áthelyezni. [...] Úgy gondolom, lerombolhatjuk a Normativitás önálló Birodalmának mítoszát – egy olyan *Reich des Sollensét*, amelyben a kellek és a lehetek a fennálló világtól elszigetelten léteznek. Ami a mítosz lerombolása után e »birodalomból« megmarad, az egy adott normatív kódex vagy rend normatartalmait által konstituált »ideális« alternatív világ *leírása*.”⁶²

Egészen máshogy gondolta el a 'van' és a 'kell' szférájának viszonyát Kalinowski: a 'lét' és a 'legyen' között általában véve szoros kapcsolatot tételezett.⁶³ Kétségkívül ő sem semleges filozófiai premisszák alapján jutott erre a konklúzióra, hanem a tomiszta metafizika talajáról kiindulva. Lássuk, milyen érveket sorakoztatott fel a *Le problème de la vérité en morale et en droit* lapjain az 'erkölcsi normák' (az ő felfogásában tág értelemben idetartozik bármely, az ember erkölcsi cselekvését szabályozó, akár autonóm, akár heteronóm norma)⁶⁴ igazságértékkel való felruházása mellett:

„Vizsgáljuk meg újra az igaz propozíció meghatározását: »A 'p' propozíció akkor és csak akkor igaz, ha p«. Úgy tűnik, *a priori* semmi sem szab gátat annak, hogy e definíciót [...] a normatív erkölcsi propozíciókra is alkalmazzuk [...]. Hogy a kérdést közelebbről megvizsgálhassuk, helyettesítsük be a »p« változó helyére a »minden embernek tiszteletben kell tartania az emberi életet« normát, a »p« változó nevének ('p') helyére pedig e norma nevét ('minden embernek tiszteletben kell tartania az emberi életet'). Ekkor a következő nyelvi kifejezést kapjuk: »A 'minden embernek tiszteletben kell tartania az emberi életet' norma akkor és csak akkor igaz, ha minden embernek tiszteletben kell tartania az emberi életet«. Úgy tűnik, ez a kifejezés szintaktikailag helyes, és szemantikai jelentéssel bír [...]. De vajon igaz-e? [...] Megengedettek filozófiailag az ilyen behelyettesítések?»⁶⁵

⁶¹ HAGE (59. lj.) 195–198; HAGE (60. lj.) 57–59.

⁶² VON WRIGHT 1986 (10. lj.) 35, 40 (kiemelés tőlem – T. Sz.). Jóval visszafogottabban, de Ota Weinberger is kételyeket támaszt a 'normák világa' fogalmának használhatóságával kapcsolatban. Szerinte ugyanis a 'van' és a 'kell' megkülönböztetése szemantikai, nem pedig ontológiai distinkció. Lásd WEINBERGER (41. lj.) 74.

⁶³ Lásd KALINOWSKI 1967 (3. lj.) 199–202, 213.

⁶⁴ Lásd KALINOWSKI 1967 (3. lj.) 192.

⁶⁵ KALINOWSKI 1967 (3. lj.) 235–236. A mű ezen része magyarul is olvasható: Georges KALINOWSKI: „Az erkölcsi normák igazságértéke” [ford. TATTAY Szilárd] in PAKSY Máté – TATTAY Szilárd (szerk.): *Ratio iuris. Szövegek a természetjogi gondolkodás tanulmányozásához* (Budapest: Pázmány Press 2014) 251–256. Lényegében ugyanez a példa szerepel az *Introduction à la logique juridique* 61. oldalán: „»az embernek tilos emberölést elkövetnie« norma akkor és csak akkor igaz, ha az embernek tilos emberölést elkövetnie.”

E kérdéseket – folytatja a lengyel származású francia jogfilozófus – akkor lehet igencélően megválaszolni, ha a fenti bikondicionális második tagját önmagában igaznak fogadjuk el, amit szerinte azért tehetünk meg, mert az örök törvény alapján az embernek valóban tiszteletben kell tartania az emberi életet.⁶⁶ Ezen a ponton az érvelés a természetes teológia területére lép át. A filozófus – hangsúlyozza Kalinowski – akár a kinyilatkoztatás segítsége nélkül is eljuthat Isten természetes, tisztán racionális megismeréséhez, mely tudás nemcsak mint a legtökéletesebb létezőt tárja elénk Istent, hanem úgy is, mint az emberi cselekvés legfőbb normáját.⁶⁷

„Elismerhetjük tehát, és el is kell ismerjünk – már ha egyébként elfogadjuk Isten létezését –, hogy [...] Isten egyszerre Van [*Être*] és Legyen [*Devoir-être*]. Ha ez így van, akkor világos, hogy a természetes erkölcsi normák igazak, és az azokat kifejező normatív proposíciók az igaz proposíció klasszikus meghatározása alá esnek. Minthogy az ezen normákat tartalmazó, s a [...] természeti törvényt alkotó ítéleteink megfelelnek az örök törvénynek, azaz az ontikus-deontikus isteni valóságnak.”⁶⁸

A „már ha egyébként elfogadjuk Isten létezését” fordulat jól jelzi az ilyen típusú érvelés nyilvánvaló határait a perlokúciós hatás tekintetében: akármennyire plauzibilisnek tűnjön is az a transzcendencia iránt fogékony olvasó (így e sorok szerzője) számára, egy agnosztikus vagy ateista teoretikus aligha fogja meggyőzőnek találni. Kalinowski természetesen világnézetileg semleges – racionalista arisztotelianus – érvelésmódot is használ ezzel párhuzamosan. Különösen kiemeli például a gyakorlati ész szerepét és a *phronészisz* jelentőségét.⁶⁹ Azonban elsősorban az erkölcsi értékítéletek (*estimations morales*) kapcsán beszél erről, és úgy tűnik számomra, nem ezek az érvek állnak a normákról adott elemzése homlokterében. Másfelől ezen argumentumok is értelemszerűen egy meghatározott filozófiai nézőponttal való azonosulást feltételeznek.

Eddig csak a természetjogi normákról volt szó. De mit tud vajon Kalinowski felhozni azon tételes jogi normák igazságának védelmében, amelyek nem konklúziói, hanem kiegészítései a természeti törvénynek – különösen az olyan, merőben kontingens normák esetében, amelyek tankönyvi példája a „Franciaországban jobbra kell hajtani” szabály? Némileg meglepő válasza úgy szól: itt is a természeti törvény tölti be a mérceként szolgáló „valóságos legyen” szerepét. Mint kifejti:

„A természeti törvény általános jelleggel előírja, hogy meg kell tenni mindazt, ami a közjó és a társadalmi élet szempontjából kedvező, és el kell kerülni azt, ami annak árt. Ennélfogva, tekintettel arra, hogy [...] a szabályozatlan közlekedési viszonyok veszélyeztetnék a társadalom biztonságát, implicit módon tartalmazza azt a diszjunktív

⁶⁶ KALINOWSKI 1967 (3. lj.) 237.

⁶⁷ KALINOWSKI 1967 (3. lj.) 237–238. Kalinowski máskor is előszeretettel folyamodik (természetes) teológiai érvekhez álláspontja alátámasztására. Vö. pl. uo. 137, 203–205, 213–215.

⁶⁸ KALINOWSKI 1967 (3. lj.) 239.

⁶⁹ KALINOWSKI 1967 (3. lj.) 129–148, 206–208, 215–224.

normát, hogy »jobbra kell hajtani vagy balra kell hajtani«. Ugyanakkor nem foglal magában semmilyen kategorikus normát e tárgyban.”⁷⁰

Ez magyarázza Kalinowski szerint azt, hogy a Franciaországban és Angliában érvényben lévő közlekedési szabályok egyaránt a természeti törvényen alapulnak – és egyformán igazak.

Még ha el is fogadjuk az implicit diszjunktív természetjogi normával való érvelést, ez az okfejtés akkor is legalább két okból problémásnak tűnik. Mindkét ok Kalinowski racionalizmusában gyökerezik. Az egyik az, hogy Kalinowski az ilyen típusú, erkölcsileg közömbös kérdéseket szabályozó normák esetében is ragaszkodik a normaalkotás racionális jellegéhez.⁷¹ Márpedig az ehhez hasonló helyzetekben, amikor több egyformán ésszerű vagy önmagában semleges lehetőség közül kell a jogalkotónak megejtienie választását, óhatatlanul a normatétélezés decizionista, akarati aspektusa kerül előtérbe. Soeteman kritikája tehát, miszerint „[e]gy »igaz« normatív ítélet »tudása« valamilyen »döntést« előfeltételez annak az emberi magatartás mércéjeként való elfogadhatóságát illetően”, az ilyen normák vonatkozásában mindenképpen megalapozottnak látszik.⁷²

Másrészt Kalinowski azon nézete, mely szerint végső soron *minden egyes* norma igaz vagy hamis, olyan hiperracionalista álláspontnak tűnik, amely messze túltesz az arisztotelészi filozófia és a klasszikus természetjogtan (azon belül pedig a tomiszta elmélet) racionalizmusán.⁷³ Kalinowski e kérdésben vallott felfogása ily módon szétfeszíteni látszik a saját maga által választott elméleti keretet, és a koncepciója ezen a ponton sokkal inkább egyes modern, 17–18. századi természetjogászok (így például Leibniz), semmint Arisztotelész vagy Aquinói Szent Tamás tanaira emlékeztet.⁷⁴ A klasszikus természetjog alapján csupán az tűnik igazolhatónak, hogy a legalapvetőbb, 'elsődleges' természetjogi normák igazak.⁷⁵ Azt viszont Kalinowski – úgy vélem – meggyőzően bizonyítja, hogy azt a tézist, miszerint a normák semmilyen esetben sem lehetnek igazak vagy hamisak, hanem csupán érvényesek vagy érvénytelenek, nem lehet magától értetődő igazságnak, logikai szükségsze-

⁷⁰ KALINOWSKI 1967 (3. lj.) 241. Lásd hasonlóképpen uo. 251–253.

⁷¹ Lásd KALINOWSKI 1967 (3. lj.) 240–241.

⁷² SOETEMAN (38. lj.) 50.

⁷³ A *Nikomakhoszi etika* – e hagyományon belül különösen – sokat idézett passzusa szerint „be kell érniünk avval, hogy csak nagyjában, körvonalalaiban mutassunk rá az igazságra [...]; a tanult embert az jellemzi ugyanis, hogy minden kérdésben csak oly fokú szabotosságot kíván, amekkorát az illető tárgy természete megenged”. Lásd ARISZTOTELÉSZ: *Nikomakhoszi etika* [ford. SZABÓ Miklós] (Budapest: Európa 1997) 1094b, 7.

⁷⁴ Leibniz véleménye szerint a jog tudománya a logikához, a számtanhoz és a geometriához hasonlítható demonstratív tudomány. Lásd Gottfried Wilhelm LEIBNIZ: „Méditation sur la notion commune de justice” in uő.: *Le droit de la raison* [szerk. René SÈVE] (Paris: Vrin 1994) 113–114.

⁷⁵ Vö. AQUINÓI Szent Tamás: *Summa theologiae* I-II q. 94 a. 4 co.: „A cselekvéssel kapcsolatos kérdésekben [...] nem mindenki számára ugyanaz az igazság vagy gyakorlati helyesség az egyedi dolgokra vonatkozóan, hanem csupán az általánosak vonatkozásában [...]. [A] természeti törvény általános alapelveit illetően mindenki számára egy és ugyanaz [...]. Bizonyos konkrét kérdések tekintetében azonban [...] ez némely esetekben nem feltétlenül érvényesül” (saját fordításom).

rűségnek tekinteni. A normák igazságértékkel való felruházhatóságának kérdése ugyanis, mint hamarosan látni fogjuk, magának a norma fogalmának a meghatározásától függ.

3. MI A NORMA?

Mit jelent a norma fogalma? És mit értünk ‘normatív propozíció’ alatt? Ezek tűnnek a normalogikai szempontból döntő kérdéseknek, hiszen ezek határozzák meg az első két kérdésre adott választ (míg fordítva ez nincs így). Ezért különösen meglepő, hogy a normalogikusok sokszor nem szentelnek kellő figyelmet e konceptuális problémának, hanem ehelyett *in medias res* – vagy rövid definícióadás után – tüstént belefognak a logikai elemzésbe.⁷⁶ Ez utóbbi esetben gyakran bizonyos (többnyire neopozitivistá) filozófiai előérzeteikre hagyatkoznak, vagy egyszerűen csak átveszik egyes morál- és jogfilozófusok normafogalmát. A *Norm and Action*-ben például von Wright – saját maga által is hangsúlyozottan – igen közel kerül az akarat- és parancselméletekhez, amikor a ‘normatív viszonyt’ a parancsot adó és kapó személy közötti relációként definiálja, a parancsadás fogalmába a kihirdetést és a hatékony szankció kilátásba helyezését is beleértve,⁷⁷ magát a normát pedig úgy határozza meg, mint „valamely norma-autoritás akaratának kifejeződését vagy megnyilatkozását bizonyos norma-alany(ok) magatartása vonatkozásában”.⁷⁸

Kalinowski ezzel szemben azt hangsúlyozza: a jogi logika és szemiotika, dacára annak, hogy (vagy éppen azért, mert) a jogot a legkülső és leginkább formális oldala felől ragadja meg és tanulmányozza, a jogfilozófia legmetafizikaiabb kérdései felé nyit perspektívát.⁷⁹ Különösen így áll a helyzet szerinte a normalogika központi fogalma, a ‘norma’ esetében, melynek meghatározásakor a logikus már semmiképp sem kerülheti el, hogy filozófiai kérdésekben is állást foglaljon.⁸⁰ A norma természetének és lényegének kérdésére adott választ döntő módon meghatározzák a szerző filozófiai, sőt metafizikai nézetei (még akkor is, teszi hozzá, ha valaki antimetafizikus beállítódású, hiszen ez az attitűd is egy, a metafizikához való jellegzetes, jelen esetben negatív viszonyt feltételez).⁸¹

A választott normafogalom tehát mindig jelentős mértékben a logikus filozófiai preferenciáit tükrözi. De vajon milyen normafogalmak állnak a rendelkezésére? Carlos Alchourrón és Eugenio Bulygin klasszikus elemzése szerint alapvetően

⁷⁶ Soeteman például pusztán annyit mond, hogy a deontikus logika ‘normatív propozíciókkal’, nem pedig az ezek által leírt ‘normatív helyzetekkel’, vagyis jogokkal és kötelességekkel foglalkozik, majd szűkszavúan megjegyzi: „Stipulatív definícióim szerint a ‘norma’ egy érvényes normatív ítélet. A norma tehát mindenekelőtt egy ítélet (legalábbis ebben a könyvben).” A ‘normatív ítélet’ fogalmának definiálásától viszont szándékosan tartózkodik. Lásd SOETEMAN (38. l.) 25, 30.

⁷⁷ VON WRIGHT (21. l.) 120–121, 117, 125–126.

⁷⁸ VON WRIGHT (21. l.) 121. Von Wright hozzáteszi, hogy ez az eredetileg a pozitív jogra vonatkoztatottan kidolgozott normafogalom elsősorban az ‘előírásokra’ alkalmazható.

⁷⁹ KALINOWSKI 1965 (3. l.) 179.

⁸⁰ KALINOWSKI (4. l.) 84.

⁸¹ KALINOWSKI (4. l.) 80.

két, egymástól radikálisan különböző, sőt egymást kölcsönösen kizáró koncepció, a *hületikus* és az *expresszív* normafelfogás közül ejtheti meg választását – az ezen distinkciót továbbfejlesztő, szintén argentin szerzőpáros, Jorge Rodríguez és Pablo Navarro szóhasználatában a *szemantikai* és a *pragmatikai* normakoncepció közül.⁸²

A ‘hületikus’ vagy ‘szemantikai’ felfogás szerint a normák „propozíciószerű képződmények” (*proposition-like entities*), az azokat nyelviileg kifejező normatív mondatok jelentései, éppúgy, ahogy az ‘állítások’ a leíró mondatokéi.⁸³ E koncepció hívei megosztottak abban a kérdésben, hogy a normák lehetnek-e igazak vagy hamisak. Kalinowskival ellentétben például Ota Weinberger, noha a normát a ‘normamondat’ (*Normsatz*) jelentéseként,⁸⁴ gondolati képződményként (*ideal entity*),⁸⁵ objektív értelemben vett, nyelviileg megfogalmazható gondolatként (*thought in an objective sense*)⁸⁶ határozza meg, egyértelműen elutasítja a normák igazságértékkel való ellátásának lehetőségét.⁸⁷ Abban viszont egyetérteni látszanak, hogy két, a normákhoz kapcsolódó logikai rendszer létezik egymással párhuzamosan: maga a norma-logika és a normatív propozíciók logikája.⁸⁸

Az ‘expresszív’ vagy ‘pragmatikai’ normakoncepció szerint ezzel szemben a normák a preskriptív nyelvhasználat révén létrehozott parancsok. A normativitás nem szemantikai szinten helyezkedik el, hanem pragmatikai jelenség, mert a normamondatokra is igaz az, hogy az egyazon propozíciót tartalmazó mondatot eltérő illokúciós erővel mondhatjuk ki: használhatjuk egy állítás, vagy egy kérdés, parancs, feltevés stb. kifejezésére is.⁸⁹ Eszerint a felfogás szerint a normák nem rendelkeznek igazságértékkel, és mivel a normamondatok preskriptív alkotóeleme, a ‘normatív operátor’ semmiféle szemantikai jelentéssel nem bír, nem létezhetnek közöttük logikai kapcsolatok.⁹⁰ Ily módon kizárólag a normatív propozíciók logikájáról beszélhetünk.⁹¹

⁸² Lásd ALCHOURRÓN–BULYGIN (34. lj.) 95–100; Carlos E. ALCHOURRÓN – Eugenio BULYGIN: „Pragmatic Foundations for a Logic of Norms” *Rechtstheorie* 1984/4. 454–455; Pablo E. NAVARRO – Jorge L. RODRÍGUEZ: *Deontic Logic and Legal Systems* (Cambridge: Cambridge University Press 2014) 66–77.

⁸³ ALCHOURRÓN–BULYGIN (34. lj.) 96; ALCHOURRÓN–BULYGIN (82. lj.) 455.

⁸⁴ WEINBERGER (25. lj.) 32–33.

⁸⁵ WEINBERGER (41. lj.) 74.

⁸⁶ Ota WEINBERGER: „The Norm as Thought and as Reality” in Neil MACCORMICK – Ota WEINBERGER: *An Institutional Theory of Law: New Approaches to Legal Positivism* (Dordrecht: Reidel 1986) 33–34; WEINBERGER (29. lj.) 8.

⁸⁷ Lásd pl. WEINBERGER (40. lj.) 10.

⁸⁸ Lásd ALCHOURRÓN–BULYGIN (34. lj.) 99; ALCHOURRÓN (26. lj.).

⁸⁹ ALCHOURRÓN–BULYGIN (34. lj.) 96–97; ALCHOURRÓN–BULYGIN (82. lj.) 454.

⁹⁰ ALCHOURRÓN–BULYGIN (34. lj.) 98–99; ALCHOURRÓN–BULYGIN (82. lj.) 454.

⁹¹ ALCHOURRÓN–BULYGIN (34. lj.) 99. Weinberger azon az alapon bírálta ezt az állítást, hogy a normapropozíciók logikája szükségképpen előfeltételezi a normák közötti logikai viszonyok létét, és ennél fogva – implicite legalábbis – mindenképpen megtestesít valamilyen normalogikát. Lásd Ota WEINBERGER: „The Expressive Conception of Norms – An Impasse for the Logic of Norms” *Law and Philosophy* 1985/2. 177–179. E kritikára reagálva később Alchourrón és Bulygin elismerte, hogy a normatív propozíciók logikája valóban magában foglal valamiféle „rejtett” normalogikát. Lásd ALCHOURRÓN–BULYGIN (82. lj.) 463.

Vannak, akik úgy látják – így például Ota Weinberger, vagy a magyar szakirodalomban Márton Miklós –, hogy a fenti osztályozás alapvetően hibás, és nem képes megragadni a különféle normakoncepciók közötti lényegi eltéréseket.⁹² Kétségtlenül kifogásolható például Alchourrón és Bulygin azon állítása, hogy a hiletikus normafelfogás szerint a normák léte teljesen független azok nyelvi megfogalmazásától,⁹³ illetve hogy a preskriptív propozíció gondolata erősen platóni színezetű.⁹⁴ Ugyancsak problémás az az érv, miszerint az expresszív norma-fogalom keretei között a normativitás azért tartozik a nyelv pragmatikai szintjéhez, és azért nem állhatnak fenn ebből következően az így felfogott normák között logikai viszonyok, mert a normatív jelleg a megnyilatkozások illokúciós erejéhez kötődik. John L. Austin nyelvfilozófiájában még valóban tisztán elkülönült egymástól a lokúciós aktus mint a szavak bizonyos értelemmel és jelöléssel való kimondása és az illokúciós aktus, vagyis az ugyanezen kifejezések kimondásával véghezvitt cselekvés,⁹⁵ Searle beszédaktus-elmélete viszont már nem fogadja el ezt a megkülönböztetést. Az ő felfogásában a lokúciós aktus minden esetben magában foglalja a jelentés részeként valamilyen illokúciós erő-indikátort, tehát minden lokúciós aktus illokúciós aktus is egyben – és ez fokozottan igaz az ún. illokúciós igék (például ‘parancsol’, ‘megenged’) performatív használatára.⁹⁶

Mindezek az ellenvetések azonban nézetem szerint nem vitatják el sikerrel a hiletikus és expresszív norma-fogalom közötti megkülönböztetés kétségtelen magyarázó erejét, hanem csupán arra mutatnak rá joggal, hogy pontosításra szorul. Úgy vélem, Rodríguez (és Navarro) például több ponton is meggyőző módon korrigálja Alchourrón és Bulygin elemzését. A ‘pragmatikai’ normafelfogást illetően megállapítja, hogy e koncepció keretei között – már amennyiben ez lehetséges – mindenképpen ki kell tudnunk terjeszteni a logika hatókörét a normatív diskurzusra; különben le kell mondanunk még a normatív propozíciók logikájának lehetőségéről is.⁹⁷ Ezt az erős tézist alátámasztandó Rodríguez von Wright korábban hivatkozott

⁹² Vö. WEINBERGER (91. lj.) 168, 172; MÁRTON Miklós: „Mit mond a kell? A normalogika néhány szemantikai, nyelvfilozófiai problémájáról” *Általános nyelvészeti tanulmányok* 2014. 284–287.

⁹³ ALCHOURRÓN–BULYGIN (34. lj.) 96. Weinberger ezzel szemben kifejezetten tagadja, hogy a normák önmagukban megállók, nyelvfüggetlen entitások volnának, és Kalinowski is hangsúlyozza, hogy az elméleti elemzés tárgya nem lehet maga a gondolat, hanem csupán annak az érzékek számára hozzáférhető külső jele. Lásd WEINBERGER (91. lj.) 168–170; KALINOWSKI 1967 (3. lj.) 155.

⁹⁴ ALCHOURRÓN–BULYGIN (34. lj.) 119. Ezen a ponton később visszakoznak is. Vö. ALCHOURRÓN–BULYGIN (82. lj.) 454.

⁹⁵ Lásd John L. AUSTIN: *Tetten ért szavak* [ford. PLÉH Csaba] (Budapest: Akadémiai Kiadó 1990) VIII. előadás. Másfelől olykor már Austin is tett ilyen és ehhez hasonló kijelentéseket: „Egy lokúciós aktus végrehajtása rendszerint *eo ipso* egy illokúciós aktus végrehajtása is.” Lásd *uo.* 106.

⁹⁶ John R. SEARLE: „Austin on Locutionary and Illocutionary Acts” *The Philosophical Review* 1968/4. 407–408, 413. Hasonló álláspontra helyezkedik WEINBERGER (91. lj.) 174–175.

⁹⁷ RODRÍGUEZ (14. lj.) 143. Alchourrón és Martino szerint a logika hatóköre úgy terjeszthető ki a deskriptív diskurzus területén túlra, hogy az ‘igazság’ és ‘hamisság’ helyett a ‘következtetés’ absztrakt fogalmát tesszük meg a logikai elemzés kiindulópontjának. Lásd ALCHOURRÓN–MARTINO (17. lj.) 56–61. Bizonyos értelemben hasonló javaslattal él Peter B. M. VRANAS alábbi két írása: „New Foundations for Imperative Logic: Pure Imperative Inference” *Mind* 2011/478. 369–446, és „New Foundations for Imperative Logic III: A General Definition of Argument Validity” *Synthese* 2016/6. 1703–1753, ill. WEINBERGER (8. lj.) 286.

kései esszéjének az érvelésére támaszkodik, mely szerint nem léteznek specifikusan a normapropozíciókra vonatkozó logikai törvények.⁹⁸ A normatív propozíciók logikája ennek megfelelően nem több a normákra alkalmazott állításlogikánál.⁹⁹

A 'szemantikai' koncepció gyenge pontját pedig abban látja Rodríguez, hogy nem tud tisztán különbséget tenni normák és normatív propozíciók között, hiszen e perspektívában maguk a normák is egy bizonyos típusú propozícióként jelennek meg: azzal kapcsolatos állításként, hogy „minek kell lennie”. E problémára szerinte a lehetséges világok szemantikája nyújthat megoldást: ha a 'kötelező *p*' normát egyfajta kijelentésként fogjuk fel, akkor úgy állapíthatjuk meg az igazságértékét, hogy megvizsgáljuk a létező világhoz képest deontikusan ideális lehetséges világokat. Az *Op* norma eszerint akkor és csak akkor igaz a való világban, ha valamennyi, a létező világhoz képest deontikusan ideális lehetséges világban *p* igaz. E magyarázat, mint láthatjuk, értelemszerűen maga után vonja annak a nézetnek az elfogadását, hogy a normákhoz igazságérték rendelhető.¹⁰⁰ Ez azt jelenti – húzza alá Rodríguez –, hogy szemben például Weinberger álláspontjával, a szemantikai normafelfogás keretei között nincs fogalmi tér arra, hogy a normáknak ne tulajdonítsunk igazságértéket.¹⁰¹ Bár Rodríguez imént idézett érve nem feltétlenül látszik perdöntőnek, az valóban nehezen érthető, hogy a „propozíciószerű képződményként”, „objektív gondolatként”, a normamondat jelentéseként meghatározott norma miért ne rendelkezhetne igazságértékkel.¹⁰²

Maga Alchourrón és Bulygin, jóllehet érezhetően az 'expresszív' normafogalom felé hajlanak, nem foglalnak egyértelműen állást írásukban a két nézőpont között; mi több, korábbi közös munkájukat, a *Normative Systems*-et a 'hületikus' koncepcióhoz sorolják,¹⁰³ későbbi munkáikban pedig – Weinberger ellenérveinek engedve – kifejezetten elvetik az 'expresszív' felfogást.¹⁰⁴ És ami a legfontosabb: Kalinowskihoz hasonlóan úgy gondolják, hogy az egyik vagy másik normafogalom melletti döntés lényegében filozófiai előfeltevések függvénye. Mint írják: „A kettő közötti választást a normák természetével kapcsolatos ontológiai megfontolások motiválják [...]

⁹⁸ Lásd VON WRIGHT (31. l.).

⁹⁹ RODRÍGUEZ (33. l.) 103–104; RODRÍGUEZ (14. l.) 142–143.

¹⁰⁰ RODRÍGUEZ (14. l.) 141; NAVARRO–RODRÍGUEZ (82. l.) 70. Vö. Jorge L. RODRÍGUEZ: „Lógica deóntica, mundos ideales y mundos perfectos” *Doxa* 2013/36. 461–477. Rodríguez itt már határozottan elveti ezt a magyarázatot, és a 'pragmatikai' normakoncepció keretei között igyekszik alkalmazni a lehetséges világok szemantikáját.

¹⁰¹ RODRÍGUEZ (14. l.) 142; NAVARRO–RODRÍGUEZ (82. l.) 70.

¹⁰² A nemleges választ így feltehetően inkább az magyarázza Weinberger részéről, hogy a normafelfogása korántsem tisztán szemantikai jellegű. A normákat a propozícióktól elválasztó *differentia specifica*t ugyanis azok akarati jellegében látja, amitől szerinte csak a logikai elemzés céljából tekintünk el, s fogjuk fel a normákat 'objektív gondolatként'. A norma mint gondolat ekképpen csupán az akarati aktustól elvonatkoztatott absztrakció. Lásd WEINBERGER (86. l.) 33. Sőt, Weinberger kijelenti: „Amennyiben a parancsolást igen tág értelemben egy norma létrehozásaként határozzuk meg, úgy magam is expresszivistá vagyok.” Lásd WEINBERGER (91. l.) 171.

¹⁰³ ALCHOURRÓN–BULYGIN (34. l.) 99.

¹⁰⁴ Carlos E. ALCHOURRÓN – Eugenio BULYGIN: *Análisis lógico y derecho* (Madrid: Centro de Estudios Constitucionales 1991) XXVII–XXVIII. A dél-amerikai szerzőpáros itt elfogadja Weinberger azon kritikáját, hogy az expresszív koncepció nem tud számot adni a normák egyik alapvető típusáról, a hipotetikus normákról. Vö. WEINBERGER (91. l.) 175.

végtére is inkább tűnik filozófiai stílus, sőt akár személyes preferencia, mintsem az igazság kérdésének.” Az, hogy az ilyen jellegű kérdések mennyire dönthetők el racionálisan, illetve mennyire ízlés dolgai, természetesen további filozófiai kérdéseket vet fel. Annyi mindenestre bizonyos, hogy ezeket a döntéseket erősen áthatják az erkölcs- és jogfilozófiai hagyományok, és a *hületikus-szemantikai* és *expresszív-pragmatikai* normakonceptió ellentéte jól illeszkedik a racionalizmus és a voluntarizmus közötti réges-régi vitába.

De vajon tényleg összeegyeztethetetlen lenne e két felfogás, mint ahogy azt Alchourrón és Bulygin állítja?¹⁰⁵ Intő jel lehet e vonatkozásban, hogy – amint arra maguk is felhívják a figyelmet – sokszor épp a legjelentősebb normalogikusoknak esik a leginkább nehezükre, hogy egyértelműen elkötelezzék magukat egyik vagy másik koncepció mellett. Von Wright például nemcsak a deontikus logika, hanem a norma fogalmát illetően is ingadozni látszik a *Norm and Action*-ben: egyszer, mint láttuk, a „preskriptív módon értelmezett” deontikus kifejezések logikájáról beszél, máskor viszont arról, hogy az ‘előírások’ nem tekinthetők a normaformulák jelentésének, mivel a performatív nyelvhasználat körébe tartoznak.¹⁰⁶ Ez az ambivalencia később szkeptikus korszakában is megfigyelhető:

„A normák bizonyos dolgokat (cselekvéseket vagy helyzeteket) kötelezőnek, megengedettnek vagy tilosnak nyilvánítanak. Ezek a minősítések nem igazak és nem hamisak. Sem maguk a normák, sem pedig a normák és a tények között nem létezhetnek logikai kapcsolatok [...]. A normák előírnak valamit, és nem írnak le semmit. A normatartalmakról ugyanakkor, ti. azokról a dolgokról, amelyeket a normák kötelezőnek, megengedettnek vagy tilosnak nyilvánítanak, mondhatjuk azt, hogy egy ideális világot *írnak le*. Ennek alkotórészei között fennállhatnak logikai viszonyok.”¹⁰⁷

Hasonló kettősség érzékelhető Szabó Miklós normadefiníciójában is: „A *norma* bizonyos emberi magatartásra vonatkozó elvárás, illetve előírás. [...] A norma az emberi szellem akarati terméke, egy lehetséges világ elgondolása és akarása.”¹⁰⁸ Ez a meghatározás – sőt a normalogika általában – az erkölcs- és jogfilozófiai gondolkodás egyik legősibb dilemmájához vezet vissza bennünket: a normák vajon (inkább) az ész vagy az akarat alkotásai?

Lássuk most Kalinowski normafogalmát! A francia-lengyel teoretikus tisztán hületikus normakonceptiót vall. A norma számára egy normatív ítélet (*judgement*),¹⁰⁹ arra vonatkozó iránymutatás (*directive*), hogy mit kell vagy szabad tennünk, illetve nem tennünk,¹¹⁰ a ‘normatív propozíció’ (*proposition normative*) pedig e norma nyelvi jele.¹¹¹ Kalinowski szerint világosan meg kell különböztetni a ‘gyakorlati ítéle-

¹⁰⁵ Lásd ALCHOURRÓN–BULYGIN (34. lj.) 97; ALCHOURRÓN–BULYGIN (82. lj.) 454.

¹⁰⁶ VON WRIGHT (21. lj.) 94.

¹⁰⁷ VON WRIGHT 1986 (10. lj.) 44 (kiemelés tőlem – T. Sz.).

¹⁰⁸ SZABÓ 2014 (1. lj.) 112.

¹⁰⁹ KALINOWSKI 1967 (3. lj.) 155; KALINOWSKI (19. lj.) 17.

¹¹⁰ KALINOWSKI 1965 (3. lj.) 59.

¹¹¹ KALINOWSKI 1965 (3. lj.) 59; KALINOWSKI 1967 (3. lj.) 171.

tek' (*propositions pratiques*) és az azokat kifejező nyelvi jelek három típusát: (1) a normákat és a normatív proposíciókat; (2) az értékítéleteket (*jugements de valeur* vagy *estimations*) és az értékelő állításokat (*propositions estimatives*); valamint (3) a parancsokat (*impératifs* vagy *ordres*) és az azokat kifejező imperatív proposíciókat (*propositions impératives*).¹¹² Ezek megkülönböztetésének hiánya, különösen a normák és a parancsok fogalmának összemosása szerinte kizárólag voluntarista nézőpontból igazolható, és döntő következményekkel jár: a normák igaz vagy hamis jellegének, s ennél fogva a szó szoros értelmében vett normalogika lehetőségének a tagadását vonja maga után.¹¹³ A normák márpedig – szögezi le – nem redukálhatók a parancsokra.¹¹⁴ Egyrészt azért, mert a „Tedd azt!” sohasem jelenti ugyanazt, mint a „Meg kell tenned.”¹¹⁵ Másrészt pedig mert megengedő parancsok nem léteznek, csak megengedő normák.¹¹⁶ A norma és a parancs fogalma között tehát nincs inherens kapcsolat. A kortárs jogi logikusok közül hasonló véleményt fejt ki, s a searle-i nyelvfilozófia alapján a normák parancselméletének általános kritikáját tűzi ki célul Jaap Hage. Egyik érve szerint bizonyos normák létezhetnek bármely, azoknak megfeleltethető parancs léte nélkül is. A más emberi lények megölését tiltó norma például már alighanem bárminemű parancs kibocsátása előtt fennállt.¹¹⁷

4. KOGNITIVIZMUS VAGY NON-KOGNITIVIZMUS?

Az a logikai szakirodalomban időről időre felbukkanó nézet, amely lényegében egyenlőségjelet von a kognitivizmus és a normák igaz vagy hamis voltát védelmező nézet közé,¹¹⁸ számomra túlzott leegyszerűsítésnek tűnik, hiszen a kognitivizmus és a non-kognitivizmus közötti vita – közvetlenül legalábbis – nem a normák és az igazság viszonyáról, hanem a normatív ítéletek racionális igazolhatóságáról szól. Nehezen védhető ugyanakkor véleményem szerint Ota Weinberger álláspontja is, mely szerint a kognitivizmus problémájának és a normák igazságtartalma kérdésének úgyszólván semmi köze sincs egymáshoz.¹¹⁹ Meggyőzőbbnek tűnik első látás-

¹¹² Lásd KALINOWSKI 1965 (3. lj.) 59–60; KALINOWSKI (19. lj.) 29–30.

¹¹³ KALINOWSKI 1967 (3. lj.) 268; KALINOWSKI (4. lj.) 80 14. lj.

¹¹⁴ Ez természetesen az értékítéletekre is igaz; és minthogy ezek képezik a tulajdonképpeni értelemben vett normák alapját, metonímia révén szintén nevezhetők 'normának'. Lásd KALINOWSKI (19. lj.) 21–22.

¹¹⁵ KALINOWSKI 1965 (3. lj.) 60. Kalinowski ezt a megállapítást később annyiban árnyalja, hogy tág értelemben 'parancsnak' nevezhető bármilyen felszólító módban megfogalmazott ítélet, így adott esetben egy norma is, de rögtön hozzáteszi: szűk értelemben véve, tulajdonképpeni jelentését tekintve a parancs „mint olyan sohasem azonos egy normával”. Lásd KALINOWSKI 1967 (3. lj.) 255.

¹¹⁶ KALINOWSKI 1965 (3. lj.) 60.

¹¹⁷ HAGE (59. lj.) 171. A parancselmélet klasszikus jogelméleti kritikájához lásd Hans Kelsen: „A Tiszta Jogtan és az analitikus jogelmélet” [1941] [ford. VARGA Csaba] in VARGA Csaba (szerk.): *Jog és filozófia. Antológia a század első felének kontinentális jogi gondolkodása köréből* (Budapest: Osiris 1998) 140–155; Herbert L. A. Hart: *A jog fogalma* [1961] [ford. TAKÁCS Péter] (Budapest: Osiris 1995) II–IV. fejezet.

¹¹⁸ Lásd pl. Kazimierz OPALEK – Jan WOLEŃSKI: „Is, Ought, and Logic” *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie* 1987/3. 374.

¹¹⁹ Lásd WEINBERGER (41. lj.) 81.

ra von Wright megközelítése, aki abból indul ki, hogy míg a ‘non-kognitivistá’ vagy ‘preskriptivistá’ koncepció szerint a normák mint előírások sohasem lehetnek igazak vagy hamisak, addig a ‘kognitivistá’ vagy ‘deskriptivistá’ felfogás alapján legalább néhány norma igazsága igazolható.¹²⁰ Tökéletesen példázza ezt az összefüggést non-kognitivistá oldalról saját életműve. Mint arról maga beszámol, etikai relativizmusa eleve kizárta számára a normák igazságának felvetését.¹²¹ Ugyanezt mondhatjuk el – csak éppen fordított előjellel – Kalinowskiról, akinek a normalogikai gondolkodását szintén a kezdetektől fogva meghatározta a kognitivismus és a non-kognitivismus közötti polémia. Egyik fő filozófiai célkitűzése ugyanis az erkölcsi racionalizmus és objektivismus igazolása volt. Mint az *Introduction à la logique juridique*-ben írja:

„A filozófia régóta ismeri azt a súlyos és nehéz problémát, hogy a normák vajon lehetnek-e igazak vagy hamisak. Súlyos probléma ez, mert – mások mellett – az erkölcsi racionális vagy irracionális voltának kérdését veti fel. És nehéz, mert mind a tagadó, mind az igenlő válasz a legalapvetőbb metafizikai tételekkel függ össze.”¹²²

Az értékítéletek, normák és parancsok imént elemzett megkülönböztetése azért olyan fontos Kalinowski számára, mivel úgy gondolja, hogy az értékítéletek és a normák lehetnek igazak, a parancsok viszont nem.¹²³ A normák egyszerre foglalnak el központi és közbülső helyet e koncepcióban: rajtuk alapulnak a parancsok, őket magukat pedig az értékítéletek alapozzák meg.¹²⁴ Kalinowski szerint, mint korábban láttuk, minden, az erkölcsi cselekvést szabályozó norma erkölcsi normának nevezhető a szó tág értelmében. Így nemcsak a természeti törvényt alkotó, illetve az autonóm normákat sorolja a (tág értelemben vett) erkölcsi normák körébe, hanem a pozitív jog részét képező, szűk értelemben vett jogi normákat is (a tág értelemben vett jogi normáknak e klasszifikáció szerint a természetjogi normák is részét képezik).¹²⁵ És a morális értékítéleteket, valamint az erkölcsi és a jogi normákat ugyanarra az alapra, ti. az ‘igazság’ alapjára helyezi. E nézőpont szerint az az értékítélet, miszerint „egy ártatlan embert megölni bűn”, a „minden embernek tiszteletben kell tartania az emberi életet” erkölcsi norma és az „aki mást megöl, büntetett miatt öt évtől tizenöt évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő” büntető jogszabály egyformán igaz.

Az a tétel, miszerint minthogy az erkölcsi értékek objektívek és racionálisan megismerhetők, az értékítéletek igazságértékkel rendelkeznek,¹²⁶ kétségtelenül

¹²⁰ VON WRIGHT 1986 (10. lj.) 32, 34–35, 44. A kognitivismus–non-kognitivismus és a deskriptivizmus–preskriptivizmus ellentétpár egybeolvasztása mindenesetre nem kimondottan szerencsés von Wright részéről. Analitikus szempontból ugyanis félrevezető lehet, minthogy az utóbbi szembeállítás itt nem a deontikus mondatok deskriptív vagy preskriptív értelmezésének korábban ismertetett problémájára utal, hanem nagyjában-egészében a hületikus és expresszív normafogalom közötti különbségtétellel esik egybe.

¹²¹ VON WRIGHT (49. lj.) 31.

¹²² KALINOWSKI 1965 (3. lj.) 134.

¹²³ A parancsok logikai státuszát illetően lásd KALINOWSKI 1967 (3. lj.) 260–262.

¹²⁴ KALINOWSKI 1967 (3. lj.) 187, 192.

¹²⁵ KALINOWSKI 1967 (3. lj.) 192, 236.

¹²⁶ KALINOWSKI 1967 (3. lj.) 208.

az etikai kognitivismus folyamánya. Az viszont már nézetem szerint távolról sem következik magától értetődően és szükségszerűen a kognitivisták álláspontból, hogy valamennyi norma igaz vagy hamis, az pedig végképp nem, hogy még az olyan, a természetjogi normákat kiegészítő, meglehetősen esetleges pozitív normák, mint a (2) kérdés körében tárgyalt „jobbra hajts” szabály is mind igazak volnának. E ‘norma-kiegészítésekről’ maga Kalinowski is azt mondja:

„Bizonyos esetekben sem a körülmények, sem az ész nem szabják meg a törvényhozó számára a norma tartalmát, amelynek a kidolgozása mindazonáltal elengedhetetlen [...]. Jobbra vagy balra hajtsunk? Majdhogynem mindegy. Ami fontos: létezzon valamilyen szabály, és az (az adott társadalmon belül) mindenki számára ugyanaz legyen. E normákat tehát *teljesen szabadon* rendelik el, és megalkotásuk szükségessége a legkisebb mértékben sem ássa alá tartalmuk megválasztásának szabadságát.”¹²⁷

Nem beszélve arról, hogy elképzelhető olyan filozófiai pozíció is, amely szerint míg az értékítéletek megalapozhatók észérvekkel, s ennél fogva igazságérték rendelhető hozzájuk, addig az erkölcsi és jogi normák *per definitionem* nem lehetnek igazak vagy hamisak. Az utóbbi kérdés megítélése ugyanis nem a kognitivismus és non-kognitivismus közötti vitában történő állásfoglalástól, hanem a szerző által választott normafogalomtól és normalogikai koncepciótól függ. Korábban a (3) kérdés tárgyalásakor Rodriguezzel egyetértve amellet igyekeztem érvelni, hogy a hületikus-szemantikai normafelfogás talaján állva csak igen bajosan zárható ki a normák igazságának a lehetősége. Értelemszerűen nem így áll azonban a helyzet az expresszív-pragmatikai normakoncepcióval, és ez utóbbi – bár nem minden nehézség nélkül, de – bizonyos feltételekkel és megszorításokkal összeegyeztethetőnek tűnik az erkölcsi kognitivismussal is. Jól példázza ezt többek között Bentham és Austin jogpozitivismusa, vagy az Ockham, Pufendorf és Locke nevével fémjelzett voluntarista természetjogi hagyomány. Úgy tűnik tehát, hogy adott esetben akár egy természetjogi doktrína is beérheti a természetjogi parancsok abszolút érvényességének hangsúlyozásával, azok igaz voltára való utalás nélkül. És mint fentebb az (1) kérdés kapcsán láttuk, a normalogika (különösen a deontikus logika) megalapozásához sem okvetlenül szükséges a normák igazságértékkel való felruházása.

Felmerülhet e ponton a kérdés: nem lehetséges, hogy a normák igazsághoz való viszonyának a kérdése általánosságban megválaszolhatatlan? Nem lehet, hogy a különböző típusú, szintű és absztraktságú normák más-más megítélés alá esnek ebből a szempontból? Ha például Von Wright osztályozását vesszük alapul, akkor az ‘előírásokon’ (*prescriptions*) és az azok részhalmazát képező pozitív jogi szabályokon (*rules of the state*) kívül normának minősülnek a ‘szabályok’ (*rules*), úgymint a játékszabályok vagy a nyelv szabályai, a célok eléréséhez szükséges eszközöket meghatározó ‘útmutatások’ (*directives*) vagy ‘technikai normák’ (*technical*)

¹²⁷ KALINOWSKI 1967 (3. lj.) 251 (kiemelés tőlem – T. Sz.).

norms), a szokások, az erkölcsi normák és elvek, valamint az erényes élet megvalósítására irányuló 'eszmenyi szabályok' is.¹²⁸ A 'norma' fogalmában rejlő ezen többértelműséget látva egyáltalán nem csodálkozhatunk a 'normativitás' általános fogalmának poliszémikusságán. Mint arra a normák fenti tipológiájának felállításakor von Wright külön figyelmeztet:

„Azt gondolhatnánk, hogy a »preskriptív« jelző adja a kulcsot a normák általános jellemzéséhez. A normatív diskurzus preskriptív diskurzus, hangoztatják gyakran. [...] A »normatív« jelentésének a »preskriptívvel« és a »normának« az »előírással« való azonosítása mindazonáltal túlságosan leszűkítő. A »preskriptív« és az »előírás« ráadásul homályos jelentésű szavak [...] vannak dolgok, amelyeket feltehetően habozás nélkül normának neveznénk, ám a »preskriptív« és a »deskriptív« jelző egyaránt alkalmatlannak látszik a jellemzésükre.”¹²⁹

Márpedig – hangsúlyozza – ha a 'norma' és a 'normatív' fogalma ennyire összetett és sokrétű, akkor legalábbis megfontolásra érdemesnek tűnik az a nézet, amely szerint a normák és az igazság viszonyának kérdése nem egységesen és általában, hanem külön-külön az egyes normafajtákra vetítve válaszolandó meg.¹³⁰ Valószínűleg ebből az előfeltevésekből indul ki von Wright akkor is, amikor elismeri, hogy a normák igazságát védő álláspont „talán sikerrel védhető a normák néhány típusa esetén”.¹³¹ Ezt azzal indokolja, hogy a normák mint 'előírások' ugyan véleménye szerint nem lehetnek igazak vagy hamisak, de nem minden norma preskriptív.¹³²

A fő kérdés így minden bizonnyal az, hogy milyen viszony áll fenn a normák lényegi tulajdonságaként felfogott 'érvényesség' és az 'igazság' fogalma között. Alchourrón és Bulygin *Normative Systems*-ben adott elemzése szerint a 'normatív tudományokat' az 'empirikus tudományoktól' elválasztó egyik legfontosabb különbség éppen abban rejlik, hogy amíg az empirikus igazság nem konvenciófüggő, hiszen egy empirikus állítás igazsága alapvetően független az elfogadott konvencióktól, addig az érvényesség kritériumai „konvencionálisak lehetnek (bár nem feltétlenül kell azoknak lenniük)”.¹³³ Mit jelent ez pontosan? Azt, hogy az érvényesség-kritériumok konvencionális jellegének *mértéke* a norma típusától függően meglehetősen változatos képet mutat. A skála egyik végpontján elhelyezkedő játékszabályok teljes mértékben konvencionálisak. A pozitív jogi normák már valamelyest kevésbé. A pozitív erkölcsi normák konvencionálitása kérdésről-kérdésre változik. Végül

„a skála másik végén az abszolút (ügynevezett racionális) erkölcs és a természetjog normáit találjuk; a konvencionális jelleg itt már nincs jelen, de még az érvényességet

¹²⁸ VON WRIGHT (21. lj.) I. fejezet.

¹²⁹ VON WRIGHT (21. lj.) 3.

¹³⁰ VON WRIGHT (21. lj.) 103.

¹³¹ VON WRIGHT (12. lj.) 113.

¹³² VON WRIGHT (12. lj.) 113.

¹³³ ALCHOURRÓN–BULYGIN (25. lj.) 174.

az igazságtól elválasztó különbség is elenyészik; miért ne mondhatnánk azt, hogy a racionális erkölcs vagy a természetjog normái – amennyiben léteznek – igazak?”¹³⁴

Alchourrón és Bulygin érveléséhez még azt érdemes hozzáfűzni, hogy az erkölcsi normák mellett a tételes jogi szabályok konvencionálisága is igen eltérő mértéket ölthet. A legmagasabb szintű, legelvontabb, leguniverzálisabb pozitív jogi normákról bizonyos szempontból ugyanolyan joggal lehet állítani, hogy a konvencionális jelleg csupán „elenyésző” mértékben van bennük jelen immár. Az olyan absztrakt alkotmányos normák esetében, mint például az, hogy „minden embernek joga van az élethez és az emberi méltósághoz”, nem tűnik *a priori* értelmetlennek az a felvetés, hogy e normákat ne csak érvényesnek, hanem, mint azt Kalinowski állítja, egyben igaznak is tekintsük. Erre természetesen csak a hületikus-szemantikai normafogalom keretei nyílik lehetőség, hiszen az expresszív-pragmatikai koncepcióval ellentétben ez megengedi, hogy a normákhoz igazságértéket rendeljünk, és emellett azt is lehetővé teszi, hogy különbséget tegyünk abszolút és relatív normatív propozíciók között, például azon állítás, hogy *p simpliciter* kötelező, és aközött, hogy *p* valamely adott normatív rend normái szerint kötelező.¹³⁵

5. NATURALIZMUS VAGY NON-NATURALIZMUS?

Végezetül vizsgáljuk meg azt az összetett elméleti kérdést, hogy a kognitivismus és non-kognitivismus vitájában elfoglalt pozíció vajon mennyire befolyásolja a ‘naturalista’ és ‘non-naturalista’ nézőpont közötti választást, illetve mindezek együtt a jogi érvényesség megalapozásának problémáját.

Úgy vélem, Soeteman meggyőzően érvel amellett, hogy a kognitivismus nem szükségképpen naturalista abban a (logikai) értelemben, hogy a normatív ítéleteket ténymegállapításokra redukálná, és így nem vezet feltétlenül az ún. ‘naturalista hibához’.¹³⁶ Sőt – teszi hozzá –, ez az állítás, mint azt például John Finnis elmélete jól bizonyítja, minden esetleges ellenkező látszat ellenére a természetjogi tanokra is igaz.¹³⁷ Hasonló irányba mutat von Wright korábban már részben idézett elemzése is. A finn filozófus a ‘kognitivistá’ vagy ‘deskriptivistá’ felfogás két válfaját különbözteti meg. Ezen elválasztás alapját az képezi, hogy e két álláspont hívei mit tekintenek ‘igazságnak’. Ha a társadalmi valóság vizsgálata során megállapított kontingens empirikus tényeket, akkor a kognitivismus ‘naturalista’ változatával, amennyiben a jog és az erkölcs természetével kapcsolatos reflexió révén felismert szükségszerű igazságokat, úgy annak ‘non-naturalista’ formájával van dolgunk. Von Wright

¹³⁴ ALCHOURRÓN–BULYGIN (25. lj.) 174.

¹³⁵ RODRÍGUEZ (14. lj.) 143; NAVARRO–RODRÍGUEZ (82. lj.) 86.

¹³⁶ SOETEMAN (38. lj.) 44, 48.

¹³⁷ SOETEMAN (38. lj.) 48. Soeteman azon állítása viszont, miszerint nem lehet tiszta határvonalat húzni a kognitivismus és non-kognitivismus közé, erősen vitathatónak tűnik számomra. Vö. uo. 48–50.

az utóbbi felfogás, vagyis a 'non-naturalista kognitívizmus' alá sorolja a természetjogi pozíciót.¹³⁸

A természetjogtanoknak a 'non-naturalizmus' fogalmával való társítása első látásra talán zavarba ejtőnek tűnhet, de csak akkor, ha nem vesszük figyelembe, hogy a természetjogászok túlnyomó többsége ettől egészen eltérő értelemben tekinti az elméletét 'naturalistának'. Az a Michel Villey által megfogalmazott vélemény, miszerint a klasszikus természetjogi módszertan alapját az emberi közösségek szociológiai megfigyelése képezi,¹³⁹ távolról sem tekinthető többségi nézetnek. Kalinowski esetében is egyértelműen megállapítható, hogy egy olyan természetjogi koncepciót fejt ki arisztotelianus-tomista alapokon, amely logikai értelemben nem naturalista. Sehol sem állítja ugyanis, hogy a normatív ítéleteket tényállításokra kellene vagy lehetne alapozni. Épp ellenkezőleg! A modális és a deontikus logika viszonyát illetően például mindvégig – kezdetben érdekes módon von Wright ellenében – következetesen ragaszkodik ahhoz a nézethez, hogy e két logikai rendszer között pusztán analógia áll fenn.¹⁴⁰ Ebből eredően készséggel elfogadja az Alan Ross Anderson arra irányuló kísérletével szemben megfogalmazott ellenvetéseket, hogy a deontikus logikát az alethikus modális logikára redukálja;¹⁴¹ így azt az erőteljes kritikát is, hogy az amerikai logikus ezzel az eljárással a 'naturalista hibába' esik.¹⁴² Majd ehhez szűkszavúan, de annál sokatmondóbban hozzászól: „A normatív mód valóban nem redukálható a kijelentőre.”¹⁴³

Ugyanebben a szellemben foglal állást Kalinowski az értékítéletek és az erkölcsi vagy jogi normák racionális megalapozhatóságának kérdésében is. Hume szerinte úgyszólván nyitott kapukat döngtet, hiszen az elsődleges erkölcsi értékítéletek (*estimations morales premières*) nem metafizikai tételek konklúziói.¹⁴⁴ A *Le problème de la vérité en morale et en droit* elmélettörténeti fejtegetéseiben Kalinowski az igenlő válasz racionalista hívei közül Arisztotelész és Aquinói Szent Tamás mellett a skót filozófus Thomas Reidet emeli ki.¹⁴⁵ Kalinowski megítélése szerint Reid sikerrel vette védelmébe az etikai racionalizmust Hume szkepszisével szemben.¹⁴⁶ Reid tisztán elválasztotta egymástól az erkölcsi ítéletek két típusát:

¹³⁸ VON WRIGHT 1986 (10. lj.) 34.

¹³⁹ Lásd pl. MICHEL VILLEY: „A klasszikus természetjog egy történész szemével” [ford. TATTAY Szilárd] in FRIVALDSZKY János (szerk.): *Természetjog. Szöveggyűjtemény* (Budapest: Szent István Társulat 2006) 200–201: „Arisztotelész módszere egyáltalán nem az elszigetelt, individuális ember megfigyeléséből indul ki, esszencialista absztrakcióval, hanem az emberi csoportok megfigyeléséből [...] tanítványaival először a megfigyeléshez fogott hozzá, vagyis kora szokásainak, városainak és alkotmányának szociológiai tanulmányozásához [...]. A társadalmi csoportok struktúrájának ezen belső vizsgálata – nem pedig az ember természete – képezi a természetjog módszerét, legalábbis klasszikus és eredeti formájában.”

¹⁴⁰ Lásd pl. KALINOWSKI 1965 (3. lj.) 71; KALINOWSKI (39. lj.) 151–152. Mint emlékszünk, 1951-es munkáiban von Wright a deontikus logikát még a modális logika részének tekintette.

¹⁴¹ Vö. ALAN ROSS ANDERSON: „A Reduction of Deontic Logic to Alethic Modal Logic” *Mind* 1958/265. 101–103.

¹⁴² KALINOWSKI 1965 (3. lj.) 134–137; KALINOWSKI (4. lj.) 92–94.

¹⁴³ KALINOWSKI 1965 (3. lj.) 135.

¹⁴⁴ KALINOWSKI 1967 (3. lj.) 213.

¹⁴⁵ Lásd KALINOWSKI 1967 (3. lj.) 140–148.

¹⁴⁶ KALINOWSKI 1967 (3. lj.) 144–145; KALINOWSKI (20. lj.) 171–172.

„Az erkölcsstan elsődleges princípiumai nem dedukciók. Ezek önmagukban evidensek; és igazságuk, mint más axiómáké, mindenfajta érvelés vagy dedukció nélkül észlelhető. És azok az erkölcsi igazságok, amelyek nem magukban evidensek, nem tőlük tökéletesen különböző viszonyokból vannak dedukálva, hanem az erkölcsstan elsődleges princípiumaiból.”¹⁴⁷

Az elsődleges erkölcsi elveket nem kell sehonnán levezetni, hangsúlyozza Reiddel egyetértve, és ebből a szempontból Finnis neoklasszikus természetjogtanára emlékeztető módon Kalinowski, mert maguktól értetődőek, s mint ilyenek, nem igényelnek bizonyítást; és a másodlagos elveket sem tényekből, a valóság megfigyeléséből vezetjük le induktív módon, hanem magukból az elsődleges elvekből, deduktíve.¹⁴⁸ Ugyanez elmondható az elsődleges és másodlagos normákról is,¹⁴⁹ a végső természetjogi elvekről és normákról – úgymint „a jót megtenni, s a rosszat kerülni kell” – pedig az, hogy egyszerre rendelkeznek abszolút igazsággal és érvényességgel.¹⁵⁰

Kalinowski természetjogi koncepciója tehát szoros analógiát tételez általában az igazság és az érvényesség fogalma, és különösen a normák igazsága és érvényessége között, ami alapvetően megkönnyíti számára a normák érvényességének meg-alapozását. A jogfilozófia területén a jogi pozitivizmus álláspontjával azonosuló von Wright¹⁵¹ viszont pontosan ezt az analógiát vonja kétségbe. És szerinte erre a hamis analógiára vezethető vissza az a téves nézet, amely szerint az érvényesség relatív fogalma, ti. hogy egy norma érvényessége mindig egy másik norma *létezésére* vezethető vissza, önmagában nem elégséges.¹⁵²

„A relatív érvényességfogalmat ennek következtében úgy gondolják el, mint ami egy abszolút érvényességfogalmat követel meg vagy előfeltételez, nagyjából ugyanabban az értelemben, ahogy a relatív igazságfogalomról joggal állítható, hogy az igazság abszolút fogalmát előfeltételezi.”¹⁵³

Von Wright szerint ez nyilvánvaló tévedés: a relatív érvényesség egyáltalán nem vonja maga után szükségszerűen az érvényesség abszolút fogalmát, hanem önmagában elégséges. Ha viszont így van – folytatja –, akkor a *regressus ad infinitum* csakis úgy kerülhető el, ha minden normatív rendben létezik egy ún. 'szuverén nor-

¹⁴⁷ THOMAS REID: „Értekezések az ember aktív erőiről” [1788] [ford. FEHÉR Ferenc] in MÁRKUS György (szerk.): *Brit moralisták a XVIII. században* (Budapest: Gondolat 1977) V. értekezés, VII. fejezet, 663.

¹⁴⁸ KALINOWSKI 1967 (3. lj.) 145. Lásd hasonlóképpen JOHN FINNIS: *Natural Law and Natural Rights* (Oxford: Clarendon Press 1980) 33–36. Magyarul olvasható: JOHN FINNIS: „Természetjog és természetes jogok” [ford. SZABÓ Miklós és TAKÁCS Péter] in PAKSY–TATTAY (65. lj.) 83–86.

¹⁴⁹ KALINOWSKI 1967 (3. lj.) 244–245; KALINOWSKI (20. lj.) 171.

¹⁵⁰ KALINOWSKI 1967 (3. lj.) 144–145, 244–246; GEORGES KALINOWSKI: „De la signification des normes juridiques” *International Journal for the Semiotics of Law* 1992/2. 134.

¹⁵¹ Lásd VON WRIGHT 1986 (10. lj.) 44.

¹⁵² VON WRIGHT (21. lj.) 196–197.

¹⁵³ VON WRIGHT (21. lj.) 197.

ma', amely az összes többi norma végső, ám relatív érvényességi alapját képezi, és maga *nem* érvényes vagy érvénytelen.¹⁵⁴

Nem nehéz a von Wright által leírt 'szuverén norma' jogelméleti párhuzamaira rámutatni: hasonló szerepet tölt be a hipotetikus alapszabály Hans Kelsen és az elismerési szabály Herbert Hart koncepciójában. És talán az sem adhat okot különösebb vitára, hogy melyik áll közelebb a von wright-i ideához. Hart lényeglátóan tapint rá, hogy a jogrendszer szabályainak érvényességi kritériumait meghatározó elismerési szabállyal kapcsolatban nem vethető fel értelmesebben az érvényesség kérdése. Elvégre ez olyan lenne, mintha azt kérdeznénk, hogy a párizsi méterrúd valóban egy méter hosszú-e. Az elismerési szabály éppen ezért „nem lehet sem érvényes, sem érvénytelen, hanem egyszerűen elfogadott és a használat szempontjából helyesnek tekintett”.¹⁵⁵ Egyszóval a végső szabály csupán létezik. A létezése ténykérdés, és a jogrendszer többi szabályával ellentétben a létezésére vonatkozó kijelentés csak külső tényállítás lehet.¹⁵⁶

Bármennyire plauzibilisnek tűnjék is von Wright 'szuverén normáról' és Hart 'elismerési szabályról' adott elemzése, felvetik azt a kényes kérdést, hogy normának tekinthető-e egyáltalán egy olyan norma vagy szabály, amely maga nem rendelkezik érvényességgel? Solt Kornél egyértelműen „nemmé” válaszolja meg e kérdést. Szerinte az elismerési szabály nem lehet jogszabály,¹⁵⁷ és normának sem nevezhető, mivel az érvényesség a norma fogalmának konstitutív eleme. Mint írja: „ilyen értelemben igaza van Kelsennek, amikor azt állítja, hogy egy norma (és így egy jogi norma) létezési módja az érvényessége. Ami nem érvényes, az nem norma.”¹⁵⁸ Solt fenti kritikája nem tűnik számomra meggyőzőnek: úgy gondolom, a normarendszer összes többi normája érvényességi forrásaként szolgáló „mesterszabály” normajellege nyilvánvalóan nem vitatható el. Az általa megfogalmazott bírálat ugyanakkor pontosan mutat rá arra, mekkora árat kell fizetnünk az abszolút érvényességről való lemondásért: azt, hogy a *regressus ad infinitum* elkerülése érdekében éppen a normatív rend legfelső szintjén kényszerülünk rá a normák alaptulajdonságának tekintett 'érvényesség' nélkülözésére. Ezzel pedig megdőlni látszik az a kiinduló tézis, miszerint a normák lényegüket illetően abban különböznek az állításoktól, hogy nem igazak vagy hamisak, hanem érvényesek vagy érvénytelenek.

¹⁵⁴ VON WRIGHT (21. l.) 197, 199.

¹⁵⁵ HART (117. l.) 130–131.

¹⁵⁶ HART (117. l.) 131–132, 134.

¹⁵⁷ SOLT (2. l.) 349–350. Solt szerint a jogot nem lehet önmagára alapozni. A jogszabályok érvényességének forrása nem azok legalitásában, hanem a jogrendszeren kívül, a hatalomban keresendő, mert a normatívitás akarati-hatalmi jelenség. Lásd uo. 344–345.

¹⁵⁸ SOLT (2. l.) 327.